

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना - अल्प जीवन परिचय

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

आधुनिक भारताच्या व महाराष्ट्राच्या इतिहासात इंग्रजी सत्तेच्या कालखंडाला विशेष महत्व आहे. या काळाने केवळ राजकीय सत्तेत बदल घडवून आणला असे नसून येथील समाजाचे सर्वांगीण जीवन बदलून टाकले. आचार व विचारांच्या क्षेत्रात नवीन प्रेरणा निर्माण केल्या.

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या सामाजिक जीवनात समानता, सामाजिक एकता यासारख्या विचारांचे अस्तित्वही नव्हते. संपूर्ण समाज हा जातीसंस्थेच्या निर्बंधांनी जखडलेला होता. स्वतंत्र आचार किंवा विचारांचे स्वातंत्र्य नव्हते. या काळातील समाज जीवनावर धार्मिक विचारांचा व आचारांचा प्रभाव होता. अनेक अनिष्ट रुढी, परंपरा व अयोग्य आचारांनी धार्मिक जीवन झाकळले गेलेले होते. या काळातील स्त्रियांची स्थिती तर करुणाजनक होती. स्त्रियांना शिक्षणांचा अधिकार नव्हता. पुरुष प्रधान पध्दतीमुळे स्त्रियांना सामाजिक किंवा धार्मिक जीवनात कोणतेही स्वतंत्र अस्तित्व नव्हते. त्यामुळे या सर्व समाजाचे जीवन हे डबक्यातील पाण्याप्रमाणे बनलेले होते.

अशा प्रकारे भारतीय सत्ताधीशांमधील परस्पर संघर्ष, एकतेचा अभाव, घरभेदीपणाची प्रवृत्ती, राजीय अकार्यक्षमता व सामाजिक अशांतता, मागासलेपणा ब्रिटीशांना उपयुक्त ठरली. महाराष्ट्र व भारतात आपल्या नियंत्रणाखाली आलेल्या प्रदेशात राजकीय स्थैर्य व व्यापाराची प्रगती करण्यासाठी इंग्रजांनी निरनिराळी धोरणे आखली. शिस्तबद्ध व कार्यक्षम प्रशासन यंत्रणा उभारली. दळणवळणाच्या सोयी निर्माण केल्या. कायदा व न्यायदानाच्याबाबतीत एकसुत्रता आणली. शिक्षणाचा विकास घडविला. मुद्रण कलेच्या व वृत्तपताच्या क्षेत्रात प्रगती केली. राजकीय स्थिरता व व्यापाराचा

विकास या हेतूने या सुधारणा केल्या असल्यातरी भारतीयांच्या दृष्टीने या सुधारणांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग झाला.

सामाजिक एकतेची जाणीव झाली. पारतंत्र्याचे स्वरूप लक्षात येऊ लागले. नवविचार व प्रेरणांचे ज्ञान झाले. महाराष्ट्रात तर हा ब्रिटीश सत्तेचा प्रारंभीचा काळ म्हणजे समाजाच्या दृष्टीने नवे प्रबोधनाचे युगच होय. प्रगत विचारांनी प्रभावित झालेल्या नवसुशिक्षित समाज सुधारकांनी त्या विचारांचा समाजात प्रसार घडवून आणून महाराष्ट्रात नव जागृतीचा एक कालखंड निर्माण केला.^१

इंग्रजाचा पराक्रम विद्याव्यासंग व सामाजिक प्रगती पाहून दिडःमुठ झालेल्या नवशिक्षितांच्या मनातील पराभूतपणा व न्यूनगंड हळूहळू कमी होत गेला. इंग्लंडचा इतिहास आणि इंग्रजी वाङ्मय यांतील स्वातंत्र्यप्रतीची व राष्ट्रभिमानाची येथील सुशिक्षितांच्या विचारावर छाप पडली, आणि राजकीय हक्क व अधिकार प्राप्त करून घेण्याची आकांक्षा त्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न झाली. इंग्रजी राज्याचा पाया मजबूत व टिकाऊ आहे. १८५७ सारख्या सशस्त्र उठावाने ते उलथून टाकता येणार नाही अशी सर्वांची खात्री झाली होती. तेव्हा इंग्रज सरकारच्या कायद्याची चौकट न ओलांडता जास्तीत जास्त हक्क व अधिकारपदे मिळविण्याच्या उद्देशाने त्यांनी सनदशीर चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली.^२

सामाजिक शास्त्रांचा पध्दतशीर अभ्यास होवू लागल्यावर या सुट्या-सुट्या कल्पनांची तर्कशुध्द व सुसंबद्ध अशा वेगवेगळ्या विचार प्रणालीमध्ये परिणती झाली. जागृती व संघटना हे देशसुधारणेचे दोन शिष्टसंमत मार्ग होते. तेंव्हा मुद्रणकलेच्या सहाय्याने ज्ञान प्रसार व विचार मंथन करण्यासाठी वृत्तपत्रांचा व मासिकांचा जन्म झाला. दर्पण, प्रभाकर, ज्ञानप्रकाश, ज्ञानप्रसारक, ज्ञानदर्शन, पाठशालापत्रक, इंदूप्रकाश, विविध ज्ञानविस्तार इत्यादी नियतकालिकांनी सुशिक्षित मध्यम वर्गाच्या विचारांना पुष्कळच चालना दिली. सरकारच्या कायदेकानूनची लोकांना माहिती करून देणाऱ्या व

लोकांच्या अडीअडचणी व आशा-आकांक्षा सरकारच्या कानावर घालणाऱ्या मध्यस्थांनी भूमिका वृत्तपत्रांनी अंगीकारली होती. शिक्षणप्रसार व समाजप्रबोधन यासाठी संघटितपणे प्रयत्न करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्थाही स्थापन झाल्या. 'फुल्यांची स्त्रीशिक्षण समिती,' 'परमहंस मंडळी,' 'प्रार्थना समाज,' 'सार्वजनिक सभा,' 'बॉम्बे असोसिएशन' अशा अनेक संस्थांनी त्यावेळी शिक्षणप्रसाराची, धर्मसुधारणेची, लोकांना आपले राजकीय हक्क व कर्तव्ये यांची जाणीव व्हावी म्हणून प्रयत्न केले.

या काळात जी विचार जागृती झाली ती केवळ धार्मिक, सामाजिक बाबतीपुरती मर्यादित नव्हती. आर्थिक व राजकीय बाबतीतही तिचा रोख होता. ह्याच वेळी इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली होती. यांत्रिक सुधारणा अंमलात येवून कापड, लोखंडी सामान इत्यादी पक्का माल भारताबाहेर जाऊ लागला. त्यामुळे भारतातील उद्योगधंदे, गृहउद्योग नष्ट होवू लागले व म्हणूनच लोकांचा भार शेतीवर पडला, परंतू शेतीत अनिश्चितता असल्यामुळे शेतकरी वर्ग कर्ज बाजारी झाला व सामान्य लोक हवालदिल झाले ह्या सर्वाविरुद्ध आवाज उठविण्याचे कार्य बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन या विव्दानांनी केले.^३

पाश्चात्य शिक्षणाच्या ठायी असलेल्या सामर्थ्याची ओळख बाळशास्त्री जांभेकरांना प्रथम पटली असे म्हणला येईल. बाळशास्त्री आधुनिक महाराष्ट्राचे 'आद्यऋषी' समजले जातात. मराठीतील पहिले वृत्तपत्र 'दर्पण' इ.स. १८३२ मध्ये त्यांनी सुरु केले. पाश्चात्य ज्ञानाचे स्वागत करावे, येथील समाज त्या ज्ञानाकडे अधिमुख झाला पाहिजे त्याशिवाय तरणोपाय नाही अशी भूमिका प्रथम दर्पणातून प्रकट झाली. शिक्षण, राजकारण, धर्मसुधारणा, शुध्दीकरण इत्यादी विविध क्षेत्रात लेखन आणि प्रत्यक्ष कृती या सर्वच बाबतीत जांभेकर हे त्या काळी अग्रेसर होते. जांभेकरांनी इंग्लंडमधील १८३२ च्या पार्लमेंटरी सुधारणाविषयी लिहिताना भारताच्या आकांक्षाचा उल्लेख केला आहे. आपले ध्येयही 'लोकसत्तात्मक राज्य' हेच असावे असे त्यांनी सूचित केले आहे. 'दर्पण' ने

सामाजिक व राजकीय जागृतीचे ध्येय आपल्या डोळ्यासमोर ठेवले होते हे स्पष्ट होते. स्वतःच्या अंतर्मुख वृत्तीमुळे या सुधारणांची आवश्यकता जांभेकरांना जाणवली मात्र हिंदू धर्मशास्त्रावर त्यांची सनातन्याच्याइतकीच दृढ श्रद्धा होती.^४ लोकांच्या जुन्या शास्त्रावरील विश्वास उडाला तर समाजात स्वैरपणा बोकालेल अशी त्यांना भिती वाटत होती. म्हणून नव्या सुधारणांना जुन्या धर्मग्रंथातील आधार देवून त्यांनी शास्त्रांचा बोज राखला. परंतू या सुधारणांच्यामागे सामाजिक व्यवहारासंबंधीची जी आधुनिक दृष्टी होती. तिच्यापर्यंत या शास्त्रप्रामाण्यवादी सुधारकांची मजल जाऊन पोचली नाही.^५

इ.स. १८४५ मध्ये 'प्रभाकर' पत्र महाजन यांनी सुरु केले. ह्यातही प्रगतीशील विचारांचे प्रतिपादन व समर्थन होत असे. राज्यकर्त्या विरुद्ध तक्रारीचे सुर प्रथम काढण्याचे क्षेत्र भाऊ महाजन यांच्याकडे जाते. सरकारवर वेळप्रसंगी निर्भिड टिका त्यांनी केली. मराठी वृत्तपत्रातून प्रकट झालेल्या संपादकांच्या वृत्तीतून जी निर्भय, सडेतोड, बाणेदार व स्वतंत्र वृत्ती आढळते, तिचे अग्रदूत म्हणून भाऊ महाजन यांच्याकडे बोट दाखविता येईल. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक सर्वच बाबतीत त्यांनी सडेतोडपणे लेखन केलेले आहे. 'लोकहितवादी' यांची गाजलेली 'शतपत्रे' त्यांच्या 'प्रभाकर' मधूनच प्रसिध्द झाली.

लोकहितवादींनी सर्वांगीण सुधारणेचा सर्व व्यापक व सर्वस्पर्शी विचार लोकांपुढे मांडले. व त्यांना आपल्या राजकीय व आर्थिक अशा अवनीतीतून वर डोके काढण्याचा नवा मार्ग दाखविला. अतिशय स्पष्टपणे, सडेतोडपणे, कठोरपणे अशी सुसंबध्द मांडणी सर्वप्रथम लोकहितवादिनी केली. काळाच्या गरजेप्रमाणे लोकहितवादिनी भौतिक प्रगती, विज्ञानप्रधान दृष्टी ह्यासाठी इंग्रजी विद्येचे, पाश्चात्य ज्ञानाचे स्वागत केले. राजकीय व आर्थिक विचार देखील त्यांनी पुरोगामी दृष्टीकोनातून केला होता. 'स्वदेशी' चा पुरस्कार जो पुढील नेत्यांनी केला त्याचे मूळ लोकहितवादींच्या विचारात आहे. त्यांनी 'शतपत्रा'

तून सतत चाळीस चव्वेचाळीस वर्षे समाजातील विविध मुलगामी सुधारणांवर, विचारांवर लेखन केले.

सुधारणा करु इच्छिणारा सुधारक वर्ग व त्यांना विरोध करणारा, धर्माभिमान पंथ उदयास आला. जुन्या नव्याचा समन्वय करुन सुधारणा घडवून आणण्याच्या या उपक्रमाला न्या. रानडे यांनी तात्विक अधिष्ठान मिळवून दिले. रानड्यांची दृष्टी सर्वकष असल्याने जुन्या आणि नव्या मुल्यांचा आशय अगदी भिन्न आहे आणि व्यक्तीस्वातंत्र्य, सामाजिक समता, लोकशाही इत्यादी आधुनिक मूल्ये पत्करल्याखेरीज आपल्या समाजाची प्रगती होणे शक्य नाही हे त्यांनी ओळखले होते. परंतु त्यांच्या मनावरही भारतीय तत्त्वज्ञानाचे आणि जीवनसरणीचे गाढ संस्कार झालेले होते त्यामुळे देशकालसापेक्षेन्वये न्या. रानडे यांनी आपल्या काळातील सर्व विचार मंथनातून प्रगतिपर, आपल्या संस्कृतीशी सुसंगत असे विचार घेऊन त्यांना नव्या अशा उदारमतवादाची जोड देण्याचे कार्य केले. मनुष्याची सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक उन्नती एकाच गतीने व्हावयास पाहिजे. यापैकी जर एखाद्या बाबतीत अधोगती झालेली असेल तर इतर बाबतीतही उन्नती होऊ शकत नाही. या सर्व क्षेत्रातील सुधारणा परस्परावलंबी आहेत हा त्यांचा सिध्दांत होता. देशाच्या सर्वांगीण सुधारणेच्या तत्त्वांचा तर्कशुध्द पुरस्कार अत्यंत निष्ठेने त्यांनी केला. औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीने स्पर्धा प्रधान अर्थव्यवस्थेचे त्यांनी स्वागत केले. राजकीय हक्काच्याबाबतीत लोकांना जागृत करण्यासाठी त्यांनी 'सार्वजनिक सभा,' 'डेक्कन सभा' यासारख्या संस्था काढल्या. प्रतिनिधीक संस्था राबवण्याची पात्रता यावी म्हणून त्यांनी लोकांना आत्मसंशोधनास प्रवृत्त केले.^६

रानडे - चिपळूणकरांच्या काळात पुनरुज्जीवनवाद परिवर्तनवाद यांच्याप्रमाणेच संघर्षवादाचा तिसरा प्रवाह म्हणजे ज्योतिराव फुले, कृष्णराव भालेकर, नारायणराव लोखंडे यांच्या कार्यातून व लेखनातून उगम झाला. ज्योतिराव व त्यांचे हे सहकारी

ब्राम्हणेत्तर समाजातून पुढे आले होते. महात्मा फुले यांनी 'सत्यशोधक समाजा' ची स्थापना करून आधुनिक समाज रचनेचा पाया घातला. व्यक्तीस्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, ऐहिकनिष्ठा इत्यादी सर्व मूल्यांचे महत्त्व फुलेंना इंग्रजी शिक्षणाव्दारे कळून आले होते. बहुजन समाजाच्या हिताविषयी उत्कट तळमळ असलेले एक निष्ठावंत नेते आणि मूलगामी स्वरूपाच्या अनेक सामाजिक सुधारणांचे क्रियाशील पुरस्कर्ते या नात्याने त्यांनी सामाजिक हिताच्या दृष्टीने केलेल्या कामगिरीमुळे त्यांना महाराष्ट्राच्या विकासाच्या इतिहासात मानाचे स्थान देणे आवश्यक आहे.^९

तत्कालीन काही सुधारकांना आधुनिक विचारसरणीने जरी सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात सुधारणा व्हावी असे मनापासून वाटत होते तरी त्या प्रत्यक्ष आचरणात आणण्यास जे मानसिक धैर्य, धाडस लागते ते त्यांच्यात अजून प्राप्त झाले नव्हते. कारण त्यामुळे सामाजिक ग्रामण्य, बहिष्कार इत्यादी कठोर कारवायांना त्यांना तोंड द्यावे लागत असे म्हणून पुष्कळदा त्यांच्या प्रतिपादनात व आचरणात तफावत पडत असे. परंतू त्यामुळेच त्यांच्या शिकवणूकीचे सामर्थ्य कधी कधी निष्प्रभ ठरत असे तसेच त्यांना राजकीय क्षेत्रातपण सरकारविरोधी चळवळी व सरकारी कारवायाविरुद्ध लोकमत जागृत करताना संयम पाळावा लागत असे कारण सरकारी नोकरीच्या मर्यादा सांभाळून ते समाजकारण, राजकारण फावल्या वेळेत करीत असत. म्हणूनच ह्याच काळातील सुधारकाची होत असलेली गळचेपी बघून आगरकर-टिळकांनी रावसाहेब रावबहादूर इत्यादी पदव्या व सरकारी हुद्याच्या पेशाच्या मोहाला बळी न पडण्याचे ठरविले. त्यांनी निःस्वार्थपणे किमान वेतन स्वीकारून लोकशिक्षणाचे लोक जागृतीचे कठोर व्रत स्वीकारले त्यामुळे लोक शिक्षणाशिवाय समाजाची उन्नती होणार नाही असे विचार ह्याच वेळी टिळक आगरकरांच्या मनात येत होते. चिपळूणकरांनी सरकारी नोकरीवर लाथ मारली होती व नवीन शाळा, स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा व राष्ट्रभिमान लोकांच्या मनात निर्माण करणारी शिक्षण देणारी अशी संस्था काढण्याचे त्यांच्या मनात होते. राष्ट्रसेवेच्या या विचार

ऐक्यामुळे चिपळूणकरांना टिळक व आगरकर येऊन मिळाले. विचार विमर्श झाल्यावर देशसेवेचे विविध मार्ग त्यांनी स्वीकारले. राजकीय क्षेत्रातील विचारांच्या संबंधी तिघांचेही संपूर्ण ऐक्य होते. राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्तीशिवाय आपल्या देशाचा उध्दार होणे शक्य नाही हाच विचार या तिघांचाही होता.

लोकांच्या विचारांत जी क्रांती या दोघांना म्हणजे टिळक व आगरकर यांना आपल्या ज्ञानाच्या प्रसाराने व त्यागबलाने घडवून आणावयाची होती. तिच्यासंबंधी त्यांच्या विचारात जो भेद होता तो या वेळी जरी सूक्ष्म वाटला तरी त्यांनी पाच सात वर्षे देशसेवेचे कार्य केल्यावर हा भेद अपेक्षेपेक्षा फार मोठा आहे असा दोघांना अनुभव आला. दोघांनाही एकमेकांपासून अलग होऊन आपला देशसेवेचा मार्ग आपल्या मताप्रमाणे, तत्त्वाप्रमाणे अनुसरावा लागला. ज्या प्रमाणे टिळकांच्या सारखा पुढारी इतर प्रांतात नव्हता, त्याच प्रमाणे आगरकरांच्यासारखा बुद्धिवादी सुधारक त्यावेळी इतर प्रांतांत नव्हता, निदान स्वार्थत्यागी, करारी आणि सत्यनिष्ठ देशभक्तांच्या कोटीत येणारा तरी कोणी बुद्धिवादी सुधारक हिंदुस्थानात त्यावेळी दिसून येत नाही. आगरकरांच्या याच गुणांमुळे टिळकांनाही त्याचे श्रेष्ठत्व पटले होते आणि त्यांनी त्यांना कितीही परस्पर वैचारिक संघर्षामुळे विरोध केला असला तरी आगरकरांचे व्यक्तीमाहात्म्य त्यांनी केव्हाही नाकारले नाही.‘

आगरकरांच्या जहाल राजकीय विचारांचा पाया केवळ जनतेचे वाढते दारिद्र्य आणि स्वातंत्र्यतेची, समतेची आणि सत्यनिष्ठेची सार्वत्रिक आकांक्षा हा होता. आगरकर हे सामाजिक, राजकीय, धार्मिक सर्वच बाबतीत अत्यंत आधुनिक विचारांचे पुरस्कर्ते होते. विवेकवाद हा त्यांच्या विचारांचा पाया होता. लोकरंजनासाठी ते आपल्या मतांना मुरड घालावयास तयार नव्हते या दृष्टीने ते बुद्धिवादी क्रांतीवादी होते. मिल, स्पेन्सर आदि इंग्रज तत्त्ववेत्त्यांच्या स्वातंत्र्य आणि समतेचे ते उपासक बनले व त्यांनी त्यांच्या आधिभौतिक दृष्टीकोनाचा स्वीकार केला.

प्रस्तुत प्रबंधामध्ये आगरकरांच्या राजकीय विचारांचा परामर्श घेण्यात येणार आहे. आजपर्यंत प्रामुख्याने आगरकर महान समाज सुधारक म्हणून ओळखले जातात. परंतु आगरकरांनी मांडलेल्या राजकीय विचारांकडे लक्ष देण्यात आले नाही.

आगरकर हे महाराष्ट्रातील एक सच्चे बुद्धिवादी समाज सुधारक म्हणून प्रसिध्द आहेत. आगरकर हे राष्ट्रीय वृत्तीचे विचारवंत होते. आगरकर हे पक्के स्वराज्यवादी होते. आगरकरांच्या सर्व सुधारणांचा आधार व्यक्ती स्वातंत्र्य हा होता. त्यांनी राजकीय स्वातंत्र्याचा प्रथमतः पुरस्कार केला असला तरी प्रत्यक्ष राजकीय चळवळीचे नेतृत्व त्यांनी कधीच केले नाही. त्यामुळे त्यांची भूमिका वैचारिकच होती पण वैचारिक भूमिकेचे अधिष्ठान टिळकांच्या भूमिकेच्या अधिष्ठानाहून अगदी भिन्न होते. महाराष्ट्रातील एक थोर विचारवंत आचार्य जावडेकर यांनी आगरकरांच्या राजकीय जीवनाचे 'जहाल उदारमतवादी' असे सार्थ वर्णन केले आहे. त्यांचे मर्म लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत प्रबंधामध्ये गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यांनी त्यांच्या 'केसरी'तील अग्रलेखामधून आणि 'सुधारका'मधील लेखातून तत्कालीन राजकीय परिस्थितीच्या संदर्भात आपले विचार मांडलेले आहेत. राजकीय विचारवंत म्हणून हे विचार त्यांनी मांडलेले नसून त्या काळात निर्माण झालेल्या परिस्थितीच्या संदर्भात त्यांनी हे विचार मांडलेले आहेत. आगरकर हे जहाल उदारमतवादाचे पुरस्कर्ते होते. त्यांचे विचार जॉन स्टुअर्ट मिल आणि हर्बर्ट स्पेन्सर या दोन विचारवंतांच्या विचारांनी प्रभावित झालेले होते. त्यांचे राजकीय विचार त्यांच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाचाच एक भाग होते. आगरकरांच्या विविध लेखामध्ये विखुरलेले राजकीय विचार एकत्र आणून त्यांची तीन भागामध्ये प्रस्तुत प्रबंधात मांडणी करण्यात आली आहे. पहिल्या भागात त्यांचा जीवनकलहाचा आणि प्रगतीचा सिध्दांत यांची मांडणी केली आहे. दुसऱ्या भागात त्यांच्या व्यक्ती स्वातंत्र्य, लोकशाही, राजकीय प्रगती आणि राष्ट्रवाद, स्त्रीमुक्ती या विषयीच्या विचारांची चर्चा करण्यात आली आहे. तिसऱ्या

भागात त्याचे भारतीय राजकारणावरील विचार आणि हिंदू-मुस्लीम ऐक्य या विषयीचे विचार मांडण्यात आले आहेत. आगरकरांच्या राजकीय विचारांचा व्यवस्थित सुसंबंध आणि तर्कशुध्द मांडणी करणे ह्या प्रबंधाचा उद्देश आहे.

या प्रबंधासाठी अभ्यास करताना त्यांच्या पुस्तक आणि लेखांचा आधार घेण्यात आला आहे. मुख्य भर आगरकरांच्या स्वतःच्या लिखाणावर देण्यात आला आहे. 'ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून' आगरकरांच्या राजकीय विचारांचे स्वरूप व विकास समजावून घेवून त्यांची व्यवस्थित तर्कशुध्द आणि पध्दतशीर मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यासाठी इतर दुय्यम साधनांचाही वापर केला आहे.

आगरकर यांचे संक्षिप्त जीवन चरित्र :

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील एक झुंजार व्यक्तीमत्व, आदर्श समाजसुधारक, प्रखर बुद्धिवादी ध्येयवादी संपादक आणि डोळस राजकीय नेता अशा अनेक उपाधींनी गोपाळ गणेश आगरकर यांचे नाव गौरविले जाते.

आगरकरांच्या विचारांची ओळख करून घेताना त्यांच्या आयुष्यातील काही महत्वाच्या घटना जाणून घेणे आवश्यक आहे.

गोपाळ गणेश आगरकर यांचा जन्म १८५६ साली जुलै महिन्यात सातारा जिल्ह्यात कराडजवळ टेंभू या गावी झाला. गणेशपंत व सरस्वतीबाई ह्या पतिपत्नीचे गोपाळराव हे कनिष्ठ अपत्य होय. घरच्या गरिबीमुळे सरस्वतीबाईचे माहेरी जाणे येणे बरेच असे. सरस्वतीबाईचे धाकटे बंधू दत्तोपंत भागवत हे वयाने गोपाळरावांच्या इतकेच होते. लहानपणापासून मामा भाच्यांत जो स्नेह संबंध जडला तो कायम राहिला. टेंभूला शाळा नव्हती. त्यामुळे गोपाळरावांचे प्राथमिक शिक्षण आजोळी म्हणजे कऱ्हाडला झाले. कऱ्हाडच्या शाळेचे हेडमास्तर रा. नारायण मनोहर रोंघे मोठे हुशार आणि मेहनती. रोंघे मुलांना हसत खेळत गमतीजमती करीत अभ्यासात रमवीत. गोपाळराव त्यांच्या अंगच्या

हुशारीमुळे रोंघे यांना प्रिय झाले. लहानपणापासूनच निबंध लेखनाची त्यांना आवड होती.^९

कऱ्हाडला फक्त प्राथमिक शाळा होती. पुढील शिक्षण कोठे घ्यावयाचे हा प्रश्न छोट्या गोपाळरावांपुढे उभा राहिला. कारण घरची गरिबी असल्यामुळे पैशाचा प्रश्न होताच. नाखुषीने त्यांनी मामलेदार कचेरीत उमेदवारी सुरु केली. परंतु शिकण्याची दुर्दम्य इच्छा त्यांना स्वस्थ बसू देईना. ती नोकरी सोडून देवून आगरकर रत्नागिरीला आपल्या एका आत्ताकडे मोठ्या आशेने कऱ्हाड ते रत्नागिरी हे १२५ किलोमिटर अंतर पायी तुडवून गेले. कऱ्हाड ते रत्नागिरी ह्या प्रवासासाठी लागणारी साधने नसल्यामुळे त्यांनी हा खडतर प्रवास पायीच केला. पण तेथेही मनासारखी शिक्षणाची सोय होऊ शकली नाही. वार लावून शिक्षण होते का ह्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला, परंतु सर्व वेळ लोकांची कामे करण्यातच जात असल्यामुळे विद्याभ्यास करण्यास वेळच मिळत नसे. स्वावलंबनाबरोबरच जीवनातील खडतरपणाचा अनुभव इतक्या लहान वयातच त्यांना आला. तेथे निराशा पदरी पडली. परत कऱ्हाडला आले व त्यांनी कर्पोंडरची नोकरी धरली. शिक्षणासाठी तळमळणारे त्यांचे मन ह्यात रमू शकले नाही. ह्याच वेळी गोपाळरावांचे थोरले मामा सदाशिवराव हे अकोल्यास स्थायिक झाले होते. त्यांनी आपले धाकटे बंधू दत्तोपंत ह्यांनाही अकोल्यास नेले. मामीबरोबर गोपाळरावांना अकोल्यास जाण्याची संधी प्राप्त झाली. मामीला घरकामात मदत करून आगरकरांनी १८७२ ते १८७५ ही तीन वर्षे आपला शिक्षणक्रमाचा एक टप्पा पूर्ण केला. अकोल्याच्याशाळेत प्रसिध्द विव्दान व समाज सुधारक वि.मो. महाजनी या प्रेमळ शिक्षकांकडून आगरकरांना खूप काही शिकायला मिळाले. महाजनींचा शिस्त व वक्तशीरपणा यावर कटाक्ष होता. एकदा आगरकरांना शाळेला जायला उशीर झाला. महाजनी त्यांना रागावून म्हणाले, "तुमच्या हातून काय होणार ? तुम्ही असेच रखडणार." आगरकरांना शब्द ते चांगलेच झोंबले त्यांनी ताडकन उत्तर दिले, "तुमच्यासारखे एम.ए. होईन तरच नावाचा आगरकर!" त्याच

शाळेतून आगरकर १८७५ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची मॅट्रिक्युलेशन परिक्षा पास झाले. महाजर्नीनी आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मनाला आणि बुद्धिला वळण लावले व मराठीत आपले मनोगत व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य अंगी आणले पाहिजे अशी इर्षा त्यांनी गोपाळच्या मनात निर्माण केली.^{१०} मॅट्रीक परीक्षा पास झाल्यानंतर कॉलेजमध्ये जाण्याची उत्कट इच्छा व प्रतिकूल आर्थिक परिस्थिती यांच्यात व्दंधव सुरु झाले. परंतू अखेर तीव्र इच्छाशक्तीची शिक्षकांनाही जाणीव झाली व पुढील शिक्षणासाठी त्यांना साठ रुपये गोळा करून दिले. या तुटपुंज्या शिदोरीनिशी आगरकर पुण्यास आले व ते डेक्कन कॉलेजमध्ये येवून दाखल झाले. 'वन्हाडसमाचार' मध्ये काही दिवस लेख लिहून दरमहा पाच रुपये मिळविले. ज्युनिअर स्कॉलरशिप पण मिळाली. डेक्कन कॉलेज गॅदरिंगमध्ये निबंधस्पर्धा होती. त्यातील निबंधात बक्षीस मिळवून काही पैसे जुळविले. परंतू हे पैसेही एकूण खर्चाच्या मानाने अपुरेच असल्यामुळे आगरकरांना अतिशय काटकसरीने रहावे लागे. ते आपला एकुलता एक सदरा रात्रीच्या वेळी धुवून वाळवीत व दिवसा वापरीत. अशा खडतर अवस्थेतही आगरकरांचे मन पिचले नाही. पहिले वर्ष पूर्ण होत आले परंतू विद्यापीठाची प्रवेश फी द्यायला त्यावेळी आगरकरांजवळ पैसे नव्हते. तेंव्हा एक नाटक लिहून फीचे पैसे मिळवावेत असा विचार करून आगरकरांनी नाटक लिहावयास घेतले. ही गोष्ट प्रोफेसर केरुनाना छत्रे यांच्या कानावर गेली. सहृदय केरुनानांनी परीक्षेची फी परस्पर भरून टाकली. अभ्यास करून आगरकर उत्तमरित्या बी.ए.ची पहिली परीक्षा पास झाले. पुढील वर्षी त्यांना शिष्यवृत्ती मिळाली आगरकरांचा अभ्यास जोरात चालला होता. विव्दान प्राध्यापकांची भाषणे ऐकणे व थोर ग्रंथकारांच्या ग्रंथाचे परिशीलन करणे यामध्ये त्यांच्या मनाला अपूर्व आनंद मिळत होता. विनोदी स्पष्टवक्ते व वादविवादात आग्रही अशी आगरकरांची ख्याती होती.^{११}

या दरम्यान त्यावेळच्या रितीनुसार घरच्या लोकांनी फडक्यांच्या अंबुताईशी आगरकरांचा विवाह उरकून घेतला. तेंव्हा बी.ए. ची परीक्षा दोन महिन्यावर आली होती.

१८७८ साली इतिहास, अर्थशास्त्र, संस्कृत, गणित, इंग्रजी तत्त्वज्ञान हे विषय घेवून आगरकर बी.ए. ची परिक्षा उच्च श्रेणीत पास झाले. बी.ए. च्या वर्गात असतानाच आगरकरांनी मिळ आणि स्पेन्सर यांचे तत्त्वज्ञानविषयक विचार आत्मसात केले. स्पेन्सरचे 'Sociology' आणि 'Ethics' व मिळ 'on liberty' आणि 'subjection of Woman' या ग्रथांचा त्यांच्या मनावर मोठा परिणाम झाला. गिबन हा त्यांचा आवडता इतिहासकार होता. फ्रेंच राज्यक्रांतीसंबंधी आगरकरांच्या मनाला मोठे आकर्षण वाटे व त्यामुळे त्यांनी रुसो, व्हॉलतेर, दिदेरो आदि लेखकांचे ग्रंथ वाचून काढले. मोर्लेच्याही लिखाणाचा त्यांनी अभ्यास केला. नव्या कल्पना, नवे विचार त्यांना या ग्रंथवाचनाने स्फुरत असत व हे विचार ते आपल्या सहाध्यायांच्या जवळ व्यक्त करीत.^{१२}

गोपाळरावांच्या फेलोशिपला व एम.ए. च्या अभ्यासाला १८७९ सालाच्या जानेवारीपासून सुरुवात झाली. एम.ए. साठी इतिहास आणि तत्त्वज्ञान हे विषय गोपाळरावांनी घेतले होते. त्याच वर्षी टिळक एल.एल.बी. च्या अखेरच्या परिक्षेचा अभ्यास करण्यासाठी डेक्कन कॉलेजात खोली घेवून राहिले होते. कुशाग्र बुद्धिमत्ता व ध्येयवादी जीवन जगण्याची ओढ या समान प्रवृत्तीमुळे हे दोन तरुन जीवलग स्नेही बनले. "बंडगार्डनचा परिसर" हा टिळक आगरकरांच्या जीवनात एकूण पुण्यक्षेत्र म्हणून मानता येण्याजोगा आहे. इ.स. १८७९ साली याच ठिकाणी टिळक आणि आगरकर व त्यांचे आणखी दोन मित्र यांनी आपले जीवन राष्ट्रसेवेला समर्पित करण्याची प्रतिज्ञा केली व टिळक आगरकरांनी ती प्रतिज्ञा आमरण पाळली.^{१३} आपल्या देशांची परतंत्रता हे या दोन तरुणांच्या मनाला सतत बोचणारे शल्य होते. देशस्थिती आणि स्वकर्तव्य याविषयीचे दोघांचे विचार समान असल्याचे प्रत्ययास येऊन दोघांनी आपले संकल्प पक्के केले. टिळक आगरकरांचा जनसेवेला वाहून घ्यावयाचा निर्धार झाला त्याच सुमारास विष्णूशास्त्री चिपळूणकर सरकारी नोकरीचा राजीनामा देऊन पुण्यात आले होते. हे दोघे त्यांना भेटले. तेव्हा आपला बेत पुण्यात हायस्कूल काढावयाचा आहे असे चिपळूणकरांनी

त्यांना सांगितले. टिळक आगरकरांनी या योजनेत सहभागी होण्याचे ठरविले.! जानेवारी, १८८० रोजी पुण्यात मोरोबा दादा फडणीस यांच्या वाड्यात न्यू इंग्लीश स्कूल रितसर सुरु झाले. आगरकरांना एम.ए. ची परीक्षा द्यावयाची असल्यामुळे ते एम.ए. झाल्यावर जानेवारी १८८१ मध्ये शाळेला येऊन मिळाले. लोककल्याणाचा मार्ग निश्चित होत असतानाच आगरकरांनी आपल्या आईला पत्र लिहून आपले मनोगत व्यक्त केले.

“आपल्या मुलाच्या मोठाल्या परीक्षा होत आहेत, आता त्याला मोठ्या पगाराची चाकरी लागेल व आपले पांग फिटतील. असे मोठाले मनोरथ आई, तू करित असशील पण मी आताच तुला सांगून टाकतो की, विशेष संपत्तीची, विशेष सुखाची हाव न धरता मी फक्त पोटापुरत्या पैशावर संतोष मानून सर्व वेळ परहितार्थ खर्च करणार.” १४

अशा प्रकारे टिळक आगरकर व न्यू इंग्लीश स्कूलमधील त्यांचे सहकारी यांच्या लोकशिक्षणाच्या उद्दिष्टाला शाळेचे क्षेत्र अपुरे होते. त्यासाठी त्यांनी वृत्तपत्रे काढावयाचे ठरविले. त्याप्रमाणे ४ जानेवारी, १८८१ ला ‘केसरी’ व २ जानेवारी १८८१ ला ‘मराठी’ ही अनुक्रमे मराठी व इंग्रजी भाषेत दोन वृत्तपत्रे त्यांनी सुरु केली. आकर्षक लेखन शैली, माहितीपूर्ण लेख व खुशखुशीत टीका यामुळे थोड्याच दिवसात केसरीचा प्रभाव जनसामान्यांवर पडू लागला.

पण केसरीतील लेखणीला पहिला झटका हा “कोल्हापूर प्रकरणाच्या” रुपाने मिळाला. कोल्हापूरचे कारभारी बर्वे ह्यांनी केसरीच्या संपादकाविरुद्ध अबु नुकसानीचा खटला भरला. न्यायालयीन चौकशी होवून न्यायमूर्तींनी टिळक आगरकर ह्या दोन तरुण संपादकांना “१०१ दिवसांची” शिक्षा जाहीर केली. या शिक्षेच्या काळाचे मोठे मनोरंजक वर्णन आगरकरांनी स्वतः “डोंगरीच्या तुरुंगातील आमचे १०१ दिवस” ह्या पुस्तकात केलेले आहे. ध्येयसिध्दी प्राप्त करताना परिस्थितीचा बसलेला हा पहिला तडाखा होता. परंतू त्यामुळे दोघांची मने खंबीर झाली. अशातच हे दोघेही तुरुंगात असतानाच एक

प्रमुख सहकारी विष्णूशास्त्री चिपळूणकर यांचा मृत्यू झाला. त्यांच्या मृत्यूचा उभयतांना अतिशय धक्का बसला. परंतू या संकटास निर्धाराने तोंड देण्याचे ठरवून तुरुंगातून सुटून आल्यावर टिळक आगरकरांनी पुन्हा तडफेने कामास सुरुवात केली.

तारीख २६ ऑक्टोंबर १८८२ ह्या दिवशी आगरकर व टिळक हे आपला कारागृहवास संपवून बाहेर आले. कारागृहवासातून परत आल्यावर आगरकर-टिळक हे महाराष्ट्रातील प्रसिध्द व कर्त्या पुरुषांच्या मालिकेत लोकदृष्टीने जावून बसले. शाळेचे काम चांगल्या प्रकारे चालले होते. केसरीची गर्जना जोराने चालत होती आणि आगरकरांची कुशल लेखणी महाराष्ट्र वाचकांना नाचवीत होती. संस्थेला जास्त नियमबद्धता, स्थायीरूप व कार्यक्षमता प्राप्त होण्यासाठी “डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी” या नावाची व्यापक उद्देशाची संघटना २४ ऑक्टोंबर १८८४ रोजी पुणे शहरात स्थापन झाली. शाळेच्या यशाने व उत्कर्षाने टिळक आगरकरांच्यामध्ये दांडगा आत्मविश्वास जागृत झाला. २ जानेवारी १८८५ रोजी मुंबईचे गव्हर्नर फर्ग्युसन ह्यांच्या नावाने गद्रे वाडयात फर्ग्युसन कॉलेज सुरु करण्यात आले. श्री. वामन शिवराम आपटे हे या कॉलेजचे पहिले प्राचार्य होते. त्यांच्यानंतर आगरकरांनी प्राचार्यपदाची जबाबदारी स्विकारली. विषयाचे सुसुत्र विवेचन करताना त्यावर मार्मिक भाष्य करणे व गहन विषयही मनोरंजक करून दाखविणे अशी आगरकरांची अध्यापनाची हातोटी होती. आगरकर इतिहास व तर्कशास्त्र हे विषय शिकवत असत.

अध्यापन व्यवसाय चालू असताना आगरकर व टिळक यांचे संपादकीय कार्य व्यवस्थित चालू होते. कारण प्रारंभीच्या काळातील केसरीतील लेखन हे कोणाची एकाची वैयक्तिक मते व्यक्त करण्यापेक्षा सामुदायिक एकवाक्यतेची अभिव्यक्ती करणारे होते. त्याचप्रमाणे काही मर्यादा सांभाळून धार्मिक, सामाजिक लेखन करावयाचे हा धोरणविधायक निर्णय केसरीतील मंडळींनी जाणीवपूर्वक केला होता आणि ह्या निर्णयानुसार आगरकर संपादक ह्या नात्याने १८८४ पर्यंत वागले.^{१५}

मात्र १८८४ मध्ये बेहरामजी मलबेरी यांनी हिंदूमधील बालविवाह, सक्तीचे वैधव्य, विधवेचे केशवपन करून तिला विद्रुप करण्याची चाल, तिचा घरच्याच अज्ञानी अंधश्रध्दा लोकांकडून होणारा छळवाद याबद्दलची कैफियत वृत्तपत्रकार, वजनदार लोक व सरकारी अधिकारी यांच्याकडे पाठवून या दृष्ट चाली कायद्याने बंद कराव्यात असे आवाहन केले. या सुधारणांना सनातन्यांचा तीव्र विरोध होता. परंतू सुधारकामध्येही दोन तट पडले. रानडे, मोडक, आगरकर यांच्या मते यासाठी कायदा करणे गैर तर नव्हतेच परंतु अशा बाबतीत जरूर कायदा करावा असे होते, तर तेलंग, टिळक वगैरे कायद्याने धार्मिक व सामाजिक सुधारणा करण्याच्या विरुद्ध होते, निदान त्यांनी तशी जाहीर भूमिका घेतली होती. केसरीचे संपादक म्हणून आगरकरांचे नाव असले तरी त्यांच्या इतर सहकाऱ्यांचे मत आगरकरांच्या विरुद्ध होते. त्यामुळे केसरीत या विषयावर येणारा मजकूर आगरकरांची कोंडी करणारा येत राहिला. त्याच सुमारास गात असलेल्या “दादाजी विरुद्ध रखमाबाई” या खटल्यासंबंधी केसरीतील भाष्यही आगरकरांना नापसंत होत. तीच गोष्ट “राष्ट्रीय सभा व सामाजिक परिषद यांचे परस्पर संबंध” या महत्वाच्या प्रश्नावर होवू लागली. सामाजिक सुधारणा व राजकीय हक्क मिळविण्यासाठी करावयाची खटपट या दोन्ही एकसमयावच्छेदे व्हाव्यात असे आगरकरांचे मत होते. सुधारणाविरोधी लोकांनी “आधी सामाजिक की राजकीय” असे मतलबी प्रश्न निर्माण करून कटूला वाढविली. आगरकर व टिळक या दोघांचीही वृत्ती तत्त्वाच्या बाबतीत आग्रही होती व त्यामुळे ते दोघे एकमेकास दुरावू लागले. स्वभावभेदामुळे व काही महत्वाच्या प्रसंगामुळे हे मतभेद अखेर वाढत गेले व त्यांचे पर्यवासन टिळकांनी फर्ग्युसन कॉलेज व डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा राजीनामा देण्यात झाले. परिणामतः २५ ऑक्टोबर १८८७ रोजी आगरकरांनी ‘केसरी’ चे संपादकत्व मोठ्या जड अंतःकरणाने सोडले.

लेखन हा आगरकरांच्या जीवनातील उत्कट प्रेरणांचा अविष्कार होता. केसरीचे संपादकत्व सुटल्यावर लेखनात पूर्णविराम देण्याची कल्पना त्यांना सहन झाली नाही.

स्वदेशाची स्थिती सुधारण्यास आपल्या विचारांच्या प्रतिपादनाची प्रसाराची अत्यंत आवश्यकता आहे अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती. तेव्हा नवीन वर्तमानपत्र काढणे हाच एक पर्याय त्यांच्यापुढे होता. गोपाळराव गोखले यांनी त्यांना मदत करण्याचे कबूल केले. अखेर १८८८ मध्ये आगरकरांनी दसऱ्याच्या मुहूर्तावर 'सुधारक' या साप्ताहिकांतून त्यांनी आपले खडे तात्वीक बोल मराठी जनतेस ऐकविण्यास सुरुवात केली. 'ईष्ट असेल ते बोलणार व शक्य असेल ते करणार' हा सुधारकांचा बाणा असल्याबद्दल सुधारक काढण्याचा हेतू या लेखात आगरकरांनी ग्वाही दिलेली आहे. सुधारकांची इंग्रजी बाजू गोपाळराव गोखले सांभाळत होते. केसरीतील आगरकरांच्या सामाजिक लेखांना सामाईक धोरणाचा अडसर असल्यामुळे त्यातील ह्याविषयीचे लेखन संयमित स्वरूपाचे वाटते. ह्या उलट सुधारकातील लेखातील विचारांना अशा प्रकारचे बंधन नसल्यामुळे संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे त्यांच्या लेखणीने स्वैर संचार केलेला आहे. त्यामुळे त्यातील विचार अधिक आवेशपूर्ण, अधिक उत्कट व अधिक आग्रही वाटतात. समाजातील अगदी शुल्लक बाबीपासून ते तहत समाजाच्या मुळाशी असलेल्या व फार दिवसापासून बध्दमूल झालेल्या संस्थापर्यंत सर्व विषयांकडे त्यांचे लक्ष गेले होते व त्या सर्वांकडे समाजाचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. समाजाच्या तत्कालीन सामाजिक प्रश्नाबरोबर राजकीय, आर्थिक, धार्मिक सुधारणांवर देखील आगरकरांनी भर दिलेला आहे.^{१६} आगरकर हे पक्के स्वराज्यवादी होते. खऱ्या सुधारकाचे वर्णन त्यांनी 'गुलामांचे राष्ट्र' ह्या लेखात केलेले आहे. ते असे की स्वभूमीत, स्वलोकात, स्वधर्मात आणि स्व-आचारात राहून अविचारी व अज्ञान देशबांधवांच्या निंदेस किंवा छळास न भिता त्यांची सुधारणा करणे यातच खरे शहाणपण व खरा पुरुषार्थ आहे.^{१७}

आतापर्यंतच्या अतीव कष्टमय आयुष्याचा परिणाम म्हणून गोपाळराव यांना दम्याचा विकार जडला होता. हा विकार वाढत जाऊन अखेर १६ जून, १८९५ रोजी सोमवारी पहाटे आगरकरांचे वयाच्या अवघ्या एकोणचाळीसाव्या वर्षी निधन झाले.

- : संदर्भ सूची : -

१. भिडे जी.एल. - पाटील एन.डी.
महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास (तिसरी आवृत्ती)
फडके प्रकाशन, कोल्हापूर १९९३, पृष्ठ नं. २०
२. सरदार गं.बा.
आगरकरांचा सामाजिक तत्त्वविचार (प्रथमावृत्ती)
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९८६, पृष्ठ नं. ८, ९
३. देशपांडे सुनंदा
गोपाल गणेश आगरकर (प्रथमावृत्ती)
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९६३, पृष्ठ नं. ८
४. सरदार गं.बा.
आगरकरांचा सामाजिक तत्त्वविचार (प्रथमावृत्ती)
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९८६, पृष्ठ नं. १२
५. सरदार गं.बा.
आगरकरांचा तत्त्वविचार (प्रथमावृत्ती)
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९८६, पृष्ठ नं. १२
६. सरदार गं.बा.
आगरकरांचा सामाजिक तत्त्वविचार (प्रथमावृत्ती)
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९८६, पृष्ठ नं. १२, १३.
७. देशपांडे सुनंदा.
गोपाल गणेश आगरकर (प्रथमावृत्ती)
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९६३, पृष्ठ नं. ११
८. आचार्य जावडेकर
आधुनिक भारत (प्रथमावृत्ती)
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९३८, पृष्ठ नं. १८८
९. देशपांडे सुनंदा.
गोपाल गणेश आगरकर (प्रथमावृत्ती)
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९८६, पृष्ठ नं. १६

१०. आगरकर गो.ग. - संपादक - गणेश प्रभाकर प्रधान,
आगरकर लेखसंग्रह (तृतीय आवृत्ती) साहित्य अकादमी,
नवी दिल्ली १९८०, पृष्ठ नं.२
११. आगरकर गो.ग. - संपादक - गणेश प्रभाकर प्रधान,
आगरकर लेखसंग्रह (तृतीय आवृत्ती) साहित्य अकादमी,
नवी दिल्ली १९८०, पृष्ठ नं.३.
१२. आगरकर गो.ग. - संपादक - गणेश प्रभाकर प्रधान,
आगरकर लेखसंग्रह (तृतीय आवृत्ती) साहित्य अकादमी,
नवी दिल्ली १९८०, पृष्ठ नं.३.
१३. देशपांडे सुनंदा
गोपाळ गणेश आगरकर (प्रथमावृत्ती)
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९७५, पृष्ठ नं.२१
१४. आगरकर गो.ग. - संपादक - गणेश प्रभाकर प्रधान,
आगरकर लेखसंग्रह (तृतीय आवृत्ती) साहित्य अकादमी,
नवी दिल्ली १९८०, पृष्ठ नं.४
१५. देशपांडे सुनंदा
गोपाळ गणेश आगरकर (प्रथमावृत्ती)
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९८३, पृष्ठ नं.३१
१६. देशपांडे सुनंदा
गोपाळ गणेश आगरकर (प्रथमावृत्ती)
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९८३, पृष्ठ नं.३५
१७. देशपांडे सुनंदा
गोपाळ गणेश आगरकर (प्रथमावृत्ती)
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९८३, पृष्ठ नं.३५